میدان: بررسی و مقایسه میدان خان یزد و میدان نقش جهان اصفهان

Town Square: A Comparative Study of Khan Square with Naqsh-e Jahan Square

حمید افشار (کارشناس ارشد باستان شناسی؛عضو هیئت علمی بنیاد ایران شناسی) - Hamid Afshar[1]

پرهام کریمی (کارشناس ارشد معماری؛ پژوهشگر معماری و شهرسازی) - Parham Karimi[2]

Iranology Foundation, Research Department of Art and Architecture – Winter 2018

Abstract

Town square (or Maidan in Farsi) is one of the most important and multifaceted inspirational elements in the traditional urban pattern of Iranian cities. The main function of squares emphases on urban transportation affairs, but it also covers a range of economic, social, military, political and religious activities. Since the Safavid era, due to the particular approach of this dynasty to urban design, the square became a crucial element in the urban structure of Iranian cities. In this regard, Naqsh-e Jahan Square built by the order of Shah Abbas I in the capital city of Safavid dynasty (1501-1736), Isfahan. Since then, this square has had a profound influence on the urban texture of other Iranian cities. In this regard, Khan Square layout in Yazd, which was constructed in the late Zand dynasty (1751-1794) era inspired by the model of Naqsh-e Jahan Square in Isfahan. The purpose of this article is to introduce and describe the vital components of Yazd's Khan Square and Isfahan's Naqsh-e Jahan square. In this article, the inspirational mechanisms in the design of these two outstanding squares are also painstakingly studied.

Keywords: Iran, Khan Square, Yazd, Urban Pattern, Naqsh-e Jahan Square, Isfahan, Architecture, Iranian Architecture

1) Hamid Afshar, Master of Archeology from Tarbiat Modares University, Faculty Member at Iranology Foundation
2) Parham Karimi, Master of Architecture from University of Toronto, Researcher in the Field of Architecture and Urban Design

چکیده

میدان یکی از عناصر مهم و چند وجهی در ساختار بافت سنتی شهرهای ایران است. عموماً میدانها در مرکز ثقل شهرهای ایرانی قرار گرفته و علاوه بر کارکرد اصلی خود که تمرکز بر امور حرکتی شهری محسوب می‌شود، مجموعه ای از فعالیتهای اقتصادی، اجتماعی، نظامی، سیاسی و مذهبی را نیز تحت پوشش خود قرار می داده‌اند. از دوران صفویه به علت رویکرد خاص این سلسله، میدان از اهمیت ویژه‌ای در ساختار شهرها برخوردار شد و میدان نقش جهان به عنوان مهمترین بافت شهر جدید اصفهان که در دوران شاه عباس اول به پایتختی برگزیده شد، تاثیرات به سزایی در بافت دیگر شهرهای ایران داشته است. یکی از این مجموعه‌ها، میدان خان در شهر یزد است که در اواخر دوران زندیه با الگو برداری از مجموعه نقش جهان اصفهان احداث شده است. در این مقاله کوشیده شده تا علاوه بر معرفی و توصیف میدان خان و اجزاء آن و مقایسه با الگوی اصفهان، تاثیرات و الهامات این مجموعه مورد بررسی قرار گیرد.

کلید واژه

ایران، میدان خان، یزد، بافت شهری، میدان نقش جهان، اصفهان، معماری، معماری ایرانی.

مقدمه

بافت سنتی شهرهای تاریخی ایران بافتی پیچیده و چندوجهی است. در سنت شهرسازی ایرانی طراحی فضاهای عمومی به گونه‌ای بوده که همواره یک عنصر شهری علاوه بر عملکرد اصلی خود، عملکرد و وظایف گوناگونی را سامان می‌داده و این امر موجب سهولت در انجام امور شهری برای شهروندان می‌شده است. یکی از مهمترین فضاهای کالبدی و عناصر مهم شهری که در بسیاری از بافتهای سنتی ایران مشاهده می‌شود، میدانهای شهری است. «فضاهای باز وسیعی که دارای محدوده‌ای محصور یا کمابیش معین بودند و در کنار راهها یا در محل تقاطع آنها قرار داشتند و دارای کارکردی ارتباطی، اجتماعی، تجاری، ورزشی، نظامی یا ترکیبی

از دو یا چند کارکرد مزبور بودند، میدان نامیده می‌شدند» و «همواره نوعی همجواری و پیوند بین فضاهای مهم شهری و این گونه میدانها وجود داشت. همجواری و پیوندی که بر اساس الگوهایی کمابیش معین و استوار بود.» (سلطانزاده، 1372: 82-90)

میدان عنصری کالبدی و دارای عملکردهای ویژه در بافت شهرهای سنتی ایران و از جمله عناصر هویت بخش آن است. میدانها به مثابه فضایی که دسترسی فضاهای شهری و حرکت را در بافت شهری تسهیل می‌کند، در میان بازار و یا وابسته به بازار عملکرد اقتصادی را نیز پوشش می‌دهند، همچنین با ایجاد بناهای مذهبی در نزدیکی میدانهای شهری و سازه‌هایی با کارکرد عام المنفعه از قبیل آب انبار، حمام، مدرسه و موارد دیگر در اطراف میدانها بسیاری از امور شهری را نیز تحت پوشش دارند.

میدانها در بافت شهرهای دوران اسلامی همواره حضوری نمایان داشته‌اند و اندامی موثر در بسیاری از فعالیتهای مهم شهری محسوب می‌شدند. این عملکرد تا زمان ورود مفاهیم شهرنشینی غربی در بافتهای سنتی حضوری فعال داشته اما در این زمان به یکباره از رونق افتاده و کم کم کاربری و مفهوم خود را از دست داده‌اند. «میدان از دوره سلجوقیان به بعد شروع به تثبیت خود کرد و در دوره صفویه به مفاهیم عمیق و کارآمدی در معماری و شهرسازی رسیده و در دوران قاجار به نهایت نقش خود دست یافته است اما رفته رفته نقش می بازد تا جایی که از سالهای میانی دوره پهلوی هویت خود را از دست داده و در دو دهه اخیر نیز در بلاتکلیفی مطلق به سر می‌برد. (شفیعی و دیگران، 1394: 1) بسیاری از میدانهای حکومتی، نظامی و محله‌ای و بعضی از میدانهای تجاری درون شهری دارای زمین هندسی شکل بودند که شکل بیشتر آنها مستطیل و در مواردی مربع بود. شکل دایره‌ای که امروزه برای بیشتر میدانهای ارتباطی شهرها مورد استفاده قرار می‌گیرد، ناشی از نحوه کارکرد و حرکت اتومبیل است و در گذشته بندرت برای میدان کاربرد می‌یافت. (سلطانزاده، 1372: 117)

شاهان صفوی جایگاه ویژه‌ای برای میدان به عنوان یک عنصر چند وجهی در بافت شهری قائل شدند و در واقع از میدان به عنوان

مرکزی برای پیوند مردم با اقتصاد و مذهبی و از سویی دیگر اعلام اشراف حکومت بر اجزاء ذکر شده استفاده کردند. ساخت میدان نقش جهان بر همین اساس یکی از مهمترین دستاوردهای دوران صفوی است که پیرو نظر محققان تاثیرات بسیاری را در همان دوران و دورانهای بعدی در بافت سنتی شهرهای ایران به وجود آورده است. یکی از این بافتهای سنتی که تحت تاثیر میدان نقش جهان اصفهان ایجاد شده میدان خان در شهر یزد است. به نظر می‌رسد طرح میدان خان و مجموعه اطراف آن، از میدان نقش جهان اصفهان الگوبرداري شده است. چنان‌که در میدان اصفهان مسجد، کاخ حکومتي، قیصریه و دیگر عناصر شامل دکان در اطراف میدان، فضاي سبز در نظر گرفته شده است. مجموعه خان بازار یزد در ابعادي کوچك‌تر عناصري چون آب‌انبار، مسجد، مدرسه، قیصریه، و بانك شاهي و مکاني جهت داروغه شهر در خود جاي داده است. در این مقاله سعی شده با بهره گیری از مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای علاوه بر توصیف و معرفی میدان خان، تاثیرات الهام گرفته شده از میدان نقش جهان نیز مورد مطالعه قرار گیرد.

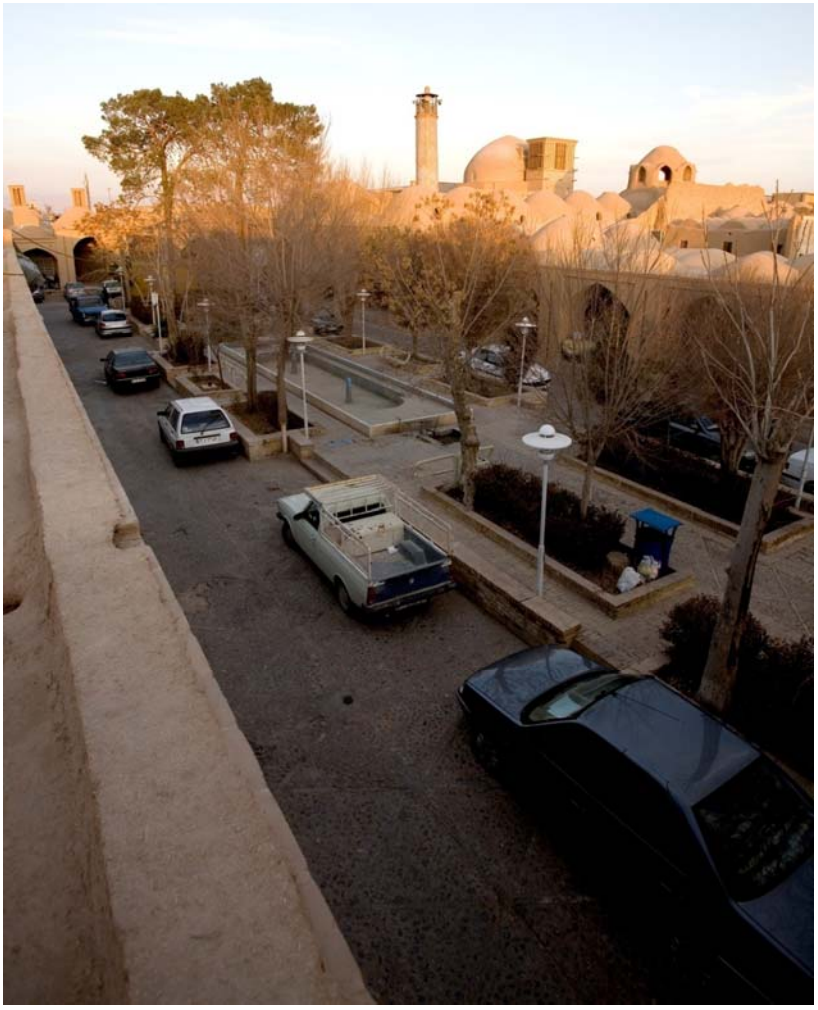
توصیف میدان خان[3]

1- تاریخچه بازار یزد و میدان خان

بازار شهر یزد محدوده وسیع و گسترده‌ای را در بر می‌گیرد که حدوداً از قرن هشتم و نهم هجری رشد و توسعه یافته است. بازار یزد همواره بعد از قرن هشتم از رونق و اعتبار ویژه ای برخوردار بوده و در دوران صفوی به سبب حضور جهانگردان از شهرت و آوازه جهانی برخوردار بوده است. در دوران حکومت زندیه روابط تجاري گسترده‌اي میان ایران و انگلیس و روس برقرار شد. در این دوره به واسطه حکومت «محمدتقي‌خان» که از اواخر دوره افشاریه حاکم یزد بود، محصولات و منسوجات این شهر در دیگر شهرها و کشورها فراگیر شد. در مجموع دوره زندیه یکي از دوره‌هاي دگرگوني بازار یزد به شمار می‌رود و حکومت پنجاه ساله محمد تقي خان و خانواده‌اش از عوامل این دگرگوني بوده است. عمده‌ترین و فعال ترین بازار معاصر یعني مجموعه بازار کنوني یزد، میراث دوره ای است که توسط محمد خان والي

[3] بخشهای مربوط به معرفی میدان خان از فعالیتهای میدانی منتشر شده توسط بنیاد ایرانشناسی اقتباس شده است.

در دهه آخر قرن سيزدهم هجري قمري احداث شده است. مجموعه ياد شده امروزه به نام «بازار خان» و «ميدان خان» مشهور است. بازار يزد در دوران قاجار به نهايت رشد محوده خود رسيد و دوره پرتحركي را در توسعه ساختاري بازار شكل داد. در فاصله سالهاي ۱۳۲۰-۱۳۰۴ش تغييراتی در بافت شهري و سازمان هاي شهري در پيش گرفته شد كه يكي از پيامدهاي مهم آن درهم ريخته شدن بافت كهن يزد از جمله منطقه بازار آن بود. اين تحول با ساخت دو خيابان اصلي آغاز شد. خيابانی كه اوايل حكومت رضاخان احداث و در سال ۱۳۰۹ش توسعه يافت، شامل يك خيابان شمالي جنوبي با نام خيابان امام خميني (پهلوي) بود. (حاجی زاده ميمندی، 1391: 23)

ميدان خان، عكاس حميد افشار

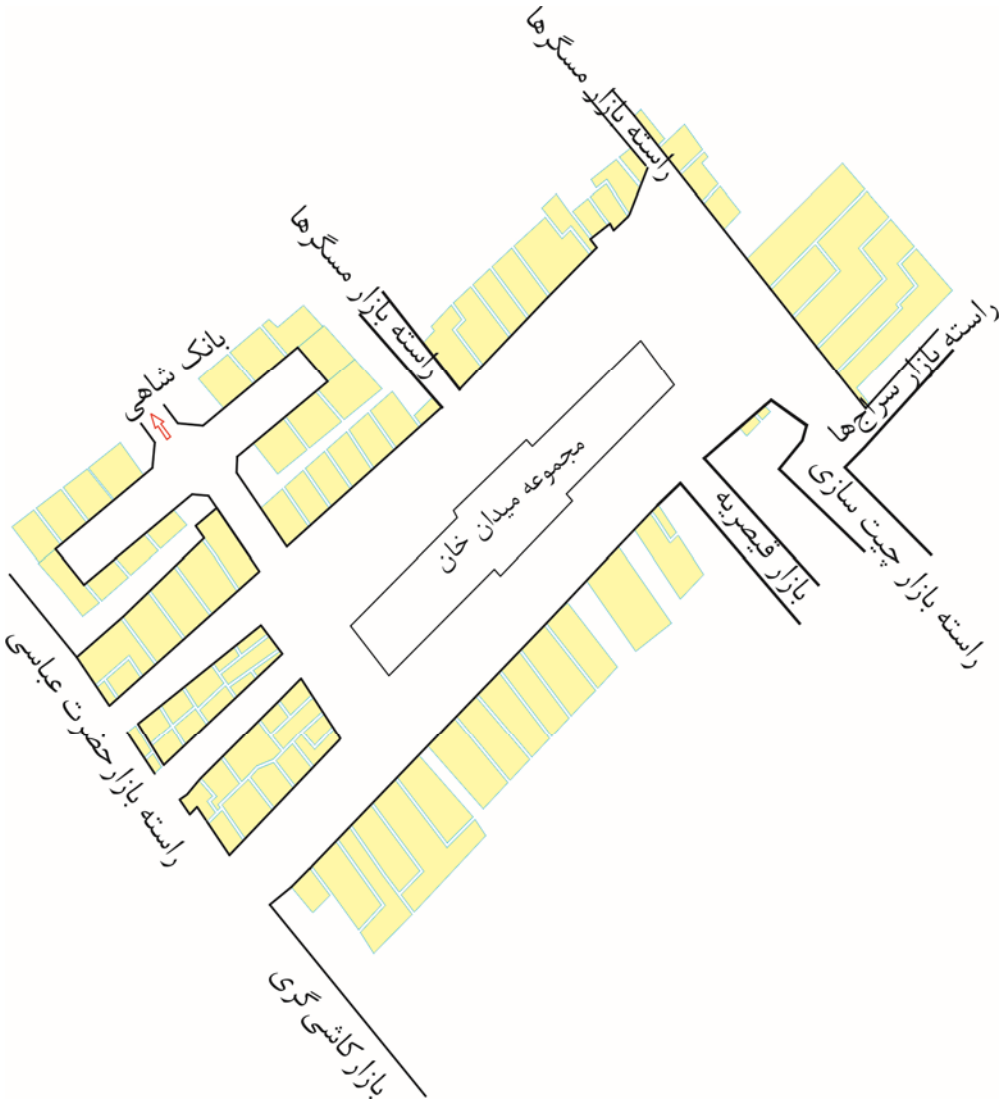
2- میدان خان

میدان خان یکي از مهمترین و ارزشمندترین میدان‌هاي تاریخي یزد، از بناهاي محمدتقي خان در بخش جنوبي بازار کنوني یزد واقع شده است. تاریخ احداث میدان به اواخر قرن دوازدهم هجري در زمان حکومت زندیه مي‌رسد. محمدتقي خان حاکم وقت یزد این بنا را همراه با بازار قیصریه و مدرسه بزرگ خان دایر کرد. (نائینی، 1353: 383) این میدان با ساختار مستطیل شکل به‌طور تقریبي در وسط بخش جنوبي بازار یزد واقع شده است. موقعیت قرارگیري این میدان به‌گونه‌اي است که ضلع شمالي میدان به موازات خیابان قیام است. این میدان موقعیت ارتباطي با بیشتر بازارهاي بخش جنوبي را دارد؛ به‌طوري‌که از هر گوشه و ضلعي از آن راسته‌اي منشعب شده است. راسته‌بازارهاي مسگري، میرزا اکرم، بازارچه‌هاي جنوبي میدان، راسته‌بازار حضرت‌عباسي و کاشي گري، بازار قیصریه، راسته‌بازار چیت‌سازي و سراجان از آن جمله اند. به علاوه عناصر عمده فرهنگي و مذهبي بازار در اصل رو به این میدان قرار دارند و به شکلي با آن در ارتباط اند. مسجد مخروبه میدان خان، مدرسه شفیعیه از جمله آنهاست.

میدان خان، عکاس حمید افشار

ميدان خان در دوره ناصرالدين‌شاه ميدان اصلي شهر و محل قضاوت و جايگاه داروغه شهر و همچنين محل اعدام و مجازات محكومين بوده است. همچنين اين ميدان از جايگاه ويژه‌اي براي كسبه برخوردار بوده و كليه كساني كه براي خريد به شهر مي‌آمدند وارد اين ميدان مي‌شدند. ميدان داراي آبانبار دوسري با نام آبانبار سر دوراه است كه يك در آن در خيابان قيام و روبه روي بازار ميدان خان و در ديگر آن در ضلع شمالي ميدان خان قرار دارد.

پلان مجموعه ميدان خان برگرفته از كتاب بازار يزد و بازارچه های پيرامونی آن در دويست سال اخير

ميدان خان داراي دو ورودي در ضلع شمالي و دو ورودي در ضلع جنوبي است و در انتهاي ضلع شمالي از طريق كوچه كوچكي به راسته بازار مسگرها متصل مي‌شود. ميدان خان از طريق دو گوشه شمال شرقي و شمال غربي و راسته‌هاي مسگري و سرّاج‌ها به خيابان قيام و از طريق راسته‌بازار چيت‌سازي و قيصريه در ضلع شرقي به راسته‌بازار پنجه‌علي، از طريق بازارچه‌هاي واقع در ضلع جنوبي به راسته‌بازار حضرت عباسي و از طريق راسته بازار ميرزا اكرم در ضلع غربي به خيابان مسجد ملااسماعيل متصل مي‌گردد. آمد و شد افراد به ميدان خان در حال حاضر بيشتر از مسير راسته‌بازار سرّاج‌ها كه مسيري كوتاه‌تر و مستقيم‌تر است انجام مي شود. ورود و خروج اتومبيل به اين ميدان نيز از طريق دو بازارچه در ضلع جنوبي ميدان و راسته‌بازار حضرت عبّاسي صورت مي‌گيرد.

از ديگر بناهاي ميدان، مسجد ميدان خان است كه در ضلع شرقي ميدان واقع شده و در حال حاضر مخروبه است. واحدهاي تجاري ميدان خان در زير فضاهاي ستون‌دار و رواق‌مانندي قرار گرفته اند كه در سه ضلع شمالي، شرقي و غربي كشيده شده‌اند. در ضلع جنوبي ميدان دو واحد تجاري در كنار يكديگر قرار گرفته‌اند. اين دو واحد داراي فضاي مهتابي در مقابل خود و به فاصله اندكي بالاتر از سطح زمين قرار گرفته و فاقد ستون و طاق‌هايي است كه در ديگر اضلاع ديده مي‌شود. ورودي به ميدان از گوشه شمال شرقي و مدرسه شفيعيه و محوّطه مقابل آن در گوشه شمال غربي باعث شده است تا اين رواق‌ها از يكديگر جدا باشند. رواق ضلع شمالي ميدان تا كنار مدرسه شفيعيه و رواق‌هاي شرقي و غربي ميدان تا راسته بازار حضرت عبّاسي امتداد يافته‌اند و دو بازارچه از سه بازارچه ضلع جنوبي را تشكيل داده‌اند. رواق ها در سطح بالاتري از كف ميدان قرار گرفته‌اند. سقف اين بخش ميدان از نوع طاق‌وتويزه با نمايي كاهگلي است. فاصله ستون‌ها در رواق‌هاي اطراف ميدان بيشتر با قوسي جناغي و چند مورد نيز با قوس هلالي پر شده است. كف رواق‌ها آجر فرش شده است.

رواقهای اطراف میدان خان، عکاس حمید افشار

ميدان خان فضاي سبز مستطيل‌شكلي را در ميان خود جاي داده كه از شمالي‌ترين قسمت ميدان تا جنوبي‌ترين قسمت كشيده شده و شامل چندين اصله درخت و يك حوض سيماني مستطيل‌شكل است. كف اين فضاي سبز همچون رواق‌ها در سطح بالاتري از سطح ميدان قرار گرفته است. فاصله بين رواق‌ها تا فضاي سبز وسط ميدان كه محل عبور و مرور اتومبيل است با قلوه‌سنگ فرش شده است.

ميدان خان كه از دو دهه پيش تا كنون بيشتر به شكل يك بناي قديمي محل بازديد مسافران و گردشگران درآمده در گذشته مهم ترين و فعال‌ترين بخش تجارت و كسب و كار شهر يزد محسوب مي شده و روزگاري از رونق به‌سزايي برخوردار بوده است. فعاليت كنوني ميدان با توجه به رونق كمي كه دارد، به چند ميوه‌فروشي و فرش‌فروشي و لحاف‌دوزي و خشكبارفروشي در اطراف ميدان و فروش صنايع دستي در فرعي‌هاي جنوبي ميدان تقليل يافته است.

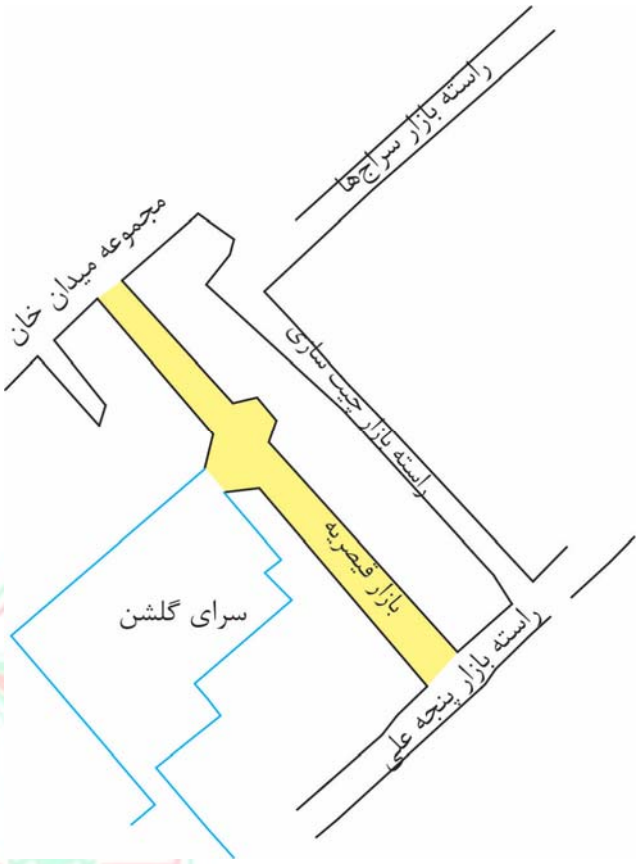

رواقهای اطراف میدان خان، عکاس حمید افشار

3- قیصریه

قيصريه نامي است كه از قديم براي اصلي‌ترين و پر رونق‌ترين بازار شهر به كار مي‌رفته و اين بازار اغلب به بزازي و فروش پارچه و منسوجات اختصاص داشته است. بازار قيصريه در قلب بخش جنوبي بازار يزد، در ميانه راسته‌بازار پنجه‌علي و ميدان خان قرار گرفته است. ورودي آن از راسته بازار پنجه‌علي در مقابل مدرسه خان قرار دارد. اين موضوع مي‌تواند گوياي پيشينه يكسان اين دو باشد. دسترسي به بازار قيصريه از خيابان قيام، راسته بازار سراج‌ها، ميدان خان ورودي غربي قيصريه و راسته بازارهاي پنجه‌علي و تبريزيان امكان پذير است.

بازار قیصریه یزد در اواخر دوره زندیه توسط محمّد تقي خان، حاکم وقت یزد معروف به خان بزرگ، ساخته شده است. مؤلّف کتاب جامع جعفري در ذکر بناي آن چنین آورده است: «و از جمله بناهایي که مهندس همّت فلك فرساي آن امیر دولتیار به تقدیم شرایط طرح‌ریزي آن میان استوار داشته قیصریه‌اي است که از دو طرف آن رسته دکان‌هایي که اعدادش معادل بیست و هشت مي‌باشد و جماعت بزّازان بساط سکون در ساحت آنها گسترده دارند و کار خرید و فروش اقمشه و امتعة یزد و هند و فرهنگ را رونقي تمام مي‌بخشد...» (نائیني، 1353: 381)

از جمله ویژگیهاي قیصریه ارتفاع بلند، هشتي زیباي، همگوني و موزوني طاق‌ها و دروازه‌هاي دو طرف آن است که در دیگر راسته بازارهاي یزد دیده نمي‌شود. این بازار در مقایسه با دیگر بازارهاي یزد کمتر تغییر یافته است. طول این بازار در حدود 57 متر و عرض آن 4 متر است. مساحت هر مغازه به‌طور میانگین حدود 12 متر است. ارتفاع بازار در حدود 7 متر است که در محل هشتي به 9 متر مي‌رسد.

بازار قیصریه که به‌صورت شرقي غربي استقرار یافته است، دو دهانه ورودي یا دروازه دارد که هر یك مشتمل بر در بزرگ دو لنگه چوبي و منقش به نقوش هندسي خوش‌طرح به عرض و ارتفاع حدود 4 متر است. کف بازار با آجرهای مربع پوشیده شده و سقف آن از نوع طاق و تویزه با اندود گچ است که در فواصل مساوي طاق‌هاي ضربي آن چشمه‌هاي نورگیري در وسط و دو نورگیر کوچك

نیم‌دایره در دو طرف دارند. این نورگیرها جلوه‌اي باشکوه به بازار بخشیده و به هنگام روز نور خورشید را به شکلي زیبا در فضاي بازار منعکس مي‌کنند.

در اواسط بازار فضایي هشتي با گنبد و نورگیري بلند به ارتفاع حدود 9 متر به سبك کاربندي قرار دارد. هشتي، بازار را به دو بخش تقسیم مي‌کند. در جانب غربي هشتي جمعاً 12 باب مغازه به‌صورت قرینه و مقابل یکدیگر در دو طرف بازار واقع شده‌اند و در سمت شرق آن 14 باب مغازه و به همان ترتیب قرار دارند. سمت جنوبي بازار از مقابل نورگیر یاد شده به سراي گلشن منتهي مي‌شود. ایرج افشار در توصیف این بنا، به لوحي سنگي حاوي تاریخ آن اشاره کرده و نوشته‌هاي لوح را بازخواني کرده است. این لوح سنگيِ 840×140 سانتي‌متري در ورودي مدرسه خان روبه‌روي درِ شرقيِ قیصریه و بر دیوار سمتِ چپ نصب شده و تاریخ آن 1186 ق ذکر شده است. (افشار،1354: ۷۶۳)

قیصریه، عکاس حمید افشار

4- راسته‌بازار سراج‌ها (بازارچه میدان خان یا بازار مسجد ریگ)

راسته‌بازار سراج‌ها از جمله راسته‌هاي بخش جنوبي بازار یزد است که با کشیدگي شمالي جنوبي از یك سو به خیابان قیام و از سوي دیگر به میدان خان منتهي مي‌شود. از آن‌جایي که این راسته تنها مسیر مستقیم ارتباط خیابان قیام با میدان خان است به نام «بازارچه میدان خان» نیز شناخته مي‌شود. راسته از خیابان قیام و مقابل سراي اعراب آغاز و در پایان با گردشي به سمت غرب به میدان خان متصل مي‌شود. از عناصر غیر

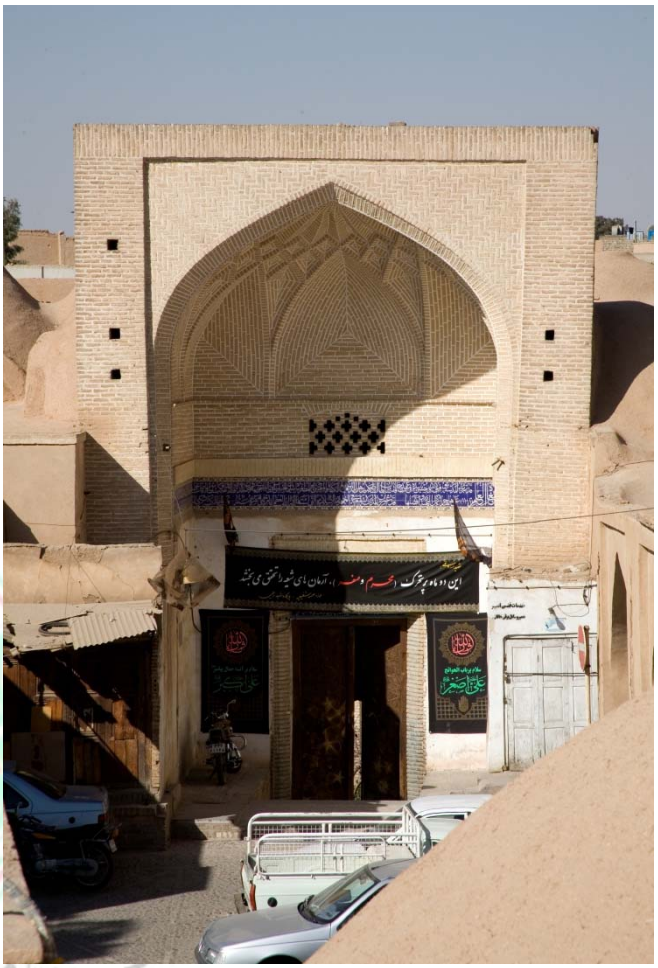
تجاري راسته، مسجد ريگ است كه يكي از ورودي هاي آن در ضلع شرقي راسته سراج‌ها قرار دارد.

سقف راسته به صورت طاق و تويزه با قوس‌هاي جناغي تند و كند با ارتفاع كم است. سقف در محل ورودي مسجد ريگ به يك طاق بلند تبديل مي‌گردد. در اين نقطه يك جفت تويزه بلند بر روي تويزه‌هاي كوتاه بازار و طاقي با يك نورگير هشتي ايجاد شده است. در فاصله بين تويزه‌ها تعبيه دو نورگير بزرگ سهم به سزايي در روشنايي اين محدوده از بازار دارد. نورگير شمالي كاملاً باز و نورگير جنوبي با آجر به شكل مشبّك است. ورودي غربي مسجد ريگ در ضلع شرقي اين نقطه از راسته و زير پيش‌طاقي بلند قرار گرفته است. اين پيش‌طاق تزئينات مقرنس‌كاري از گچ و يك نورگير دارد. در زير تزئينات مقرنس‌كاري بقاياي نوار كتيبه‌اي از كاشي معرّق ديده مي‌شود كه روي آن آياتي از قرآن با خطّ ثلث در زمينه لاجوردي بوده است. نماي داخلي اين پيش طاق از زير كتيبه تا كف، آجر بندكشي و ديوارهاي جانبي آن گچي است. ورودي مسجد در چوبي دولنگه قهوه‌اي رنگ و داراي تزئينات هندسي و كتيبه نويسي زيبايي است كه در دو طرف آن دو سكوي آجري ديده مي‌شود. نماي ديوارها و سقف فضاي ميانی راسته‌بازار سراج‌ها اندود گچ و كف آن نيز با موزائيك‌هايي در قطع خشتي در وسط و موزائيك‌هايي در قطع آجر در حاشيه، فرش شده است. انتهاي راسته، از يك طرف به راسته‌بازار چيت‌سازي و از طرف ديگر به ميدان خان منتهي مي‌شود.

راسته‌بازار سراج‌ها در هيچ مأخذ تاريخي ياد نشده است. به احتمال زياد تاريخ بناي راسته همزمان با بناي مسجد ريگ است. بنا بر تابلوي نصب شده در ابتداي ورودي بازارچه ميدان خان، قدمت اين راسته قرن هشتم ذكر شده و به شماره 8525 در فهرست آثار ملي به ثبت رسيده است.

5- مدرسه شفیعیه (یزد)

مدرسه شفیعیه در ضلع غربی «میدان خان» قرار دارد و طبق کتیبه کاشیکاری سردر آن، در سال 1102 ه.ق (در زمان شاه سلیمان صفوی) توسط محمود شفیع، حاکم وقت یزد، بنا شده است. صحن مدرسه در گودی قرار گرفته و ایوان‌ها و حجره‌ها در چهار طرف آن ساخته شده و کتیبه و کاشیکاری سردر مدرسه نیز به خط نسخ خوش، بر کاشیهای آبی و سفید نوشته شده است. (ملازاده، 1381: 202) ورودي مدرسه دري چوبي با تزئينات گره چيني درون طاق‌نمايي بلند با نما و تزئينات آجري قرار گرفته است. در ميانه طاق‌نما نوار كتيبه‌اي به رنگ آبي و سفيد و ديوارهاي زير كتيبه با گچ تزيين شده است.

مدرسه شفیعیه، عکاس حمید افشار

6- بانک شاهی

بانک شاهی بنایی است آجری با سردری رفیع و نماسازی شده که کاربندی آجری آن در قسمت هایی چون سردر ورودی و چهارسوق بانک در ردیف ظرائف هنری به شمار می‌رود. چهارسوق بانک با سقف آجری خود در میان سه مدخل متصل به آن قرار گرفته و حجره ها در طرفین مدخل ها در دو طبقه به گونه ای بنا شده که حجره های طبقه اول از همکف چیزی در حدود دو متر ارتفاع داشته و حجره های طبقه همکف در حدود یک متر پایین‌تر از زمین قرار دارند. در ضلع غربی بنا حیاط با اتاق هایی در طرفین آن قرار دارد. درهای ساختمان به استثنای درهایی از جنس آهن که جدیداً به بنا الحاق شده اند همگی چوبی با شیشه های رنگی هستند. امروزه این بنا در اختیار سازمان میراث فرهنگي يزد قرار دارد و از آن به عنوان نمایشگاه استفاده مي‌شود. بنای بانک

شاهی در سال 1377 با شماره ثبتی 2243 در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.

بانک شاهی، عکاس حمید افشار

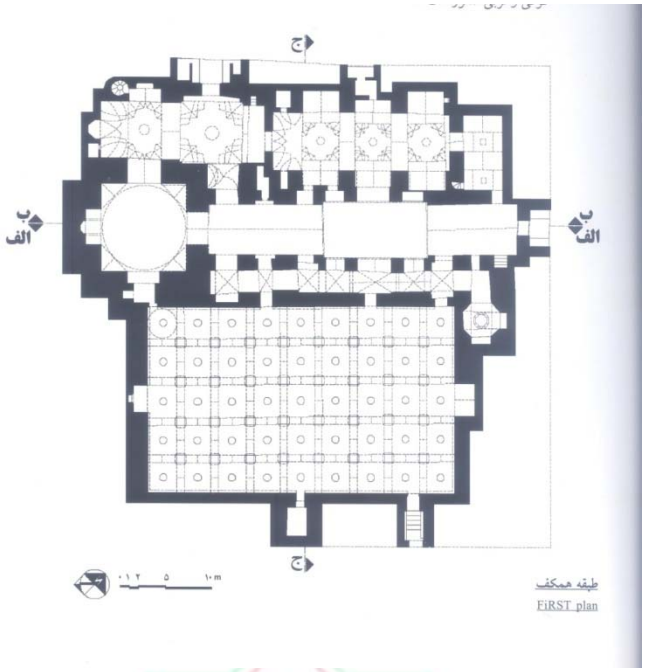

7- مسجد ریگ

نمای عمومی از مسجد ریگ، عکاس حمید افشار

مسجد ریگ در ابتدا کاروانسرا بوده و امیر معین‌الدین اشرف از اعظم سادات عریضی که آثار خیریه بسیاری از او در یزد به جای مانده است، مسجد مذکور را بنیان نهاد. وی کاروانسرا را خریداری نمود و آن را به ساخت مسجد اختصاص داد و صفه و گنبد و مقصوره و غرفه و جماعتخانه بنا کرد. مسجد مذکور از سده هشتم هجری به بعد به صورت یکی از مساجد بزرگ درآمده است.

پلان مسجد ریگ برگرفته از کتاب مساجد تاریخی شهر یزد

این مسجد دارای مناره‌ای است که بدنه آن با کاشیهای زیبا پوشیده شده است. در بالای محراب این مسجد در شبستان زمستانی، بادگیری بوده که اکنون خراب شده است. سقف مسجد نسبتا بلند و در دوطرف آن دو شبستان ستون دار قرار گرفته است. نور داخل شبستان تابستانی از پنجره ورودی بزرگ آن تامین می‌شود. بدنه دیوار با گچ سفید شده است. یک در ورودی مسجد به بازار متصل می‌شود. همچنین دو گرمخانه یا شبستان زمستانی در طرفین آن است که محراب مقرنس گچی دارد. در زیر صحن مسجد زیرزمین یا سردابه‌ای بوده که برای وضو استفاده می‌شده است. محراب این قسمت از سنگ مرمر و نورگیرها عموما به صورت هشت ضلعی است. (خادم زاده، 1384: 139-142)

نمای عمومی از مسجد ریگ از بالای سقف قیصریه ، عکاس حمید افشار

توصیف میدان نقش جهان اصفهان و اهمیت آن

میدان نقش جهان اصفهان (میدان امام خمینی) از جمله مشهور ترین اماکن تاریخی ایران است. شهرت و آوازه این میدان تاریخی به حدی است که این اثر در 26 اکتبر 1979 در فهرست آثار جهانی یونسکو به ثبت رسیده و همواره در طول تاریخ مورد توجه ایرانیان و جهانیان بوده است. در سفرنامه سیاحان خارجی و همچنین منابع تاریخی اطلاعات ارزشمندی از چند و چون این مجموعه تاریخی ثبت و ضبط شده است. از مهمترین این منابع می‌توان به سفرنامه های شاردن، تارونیه، کمپفر و فلاندن اشاره کرد.

این مجموعه تاریخی در دوران صفویه و به دستور شاه عباس اول احداث شد. وی پس از آنکه در سال 1006 ه.ق (1598م) شهر اصفهان

را به پایتختی برگزید، تصمیم گرفت تا عناصر جدیدی را جایگزین بافت قدیمی شهر که از دوران سلجوقی برجای مانده بود نماید. لذا با توجه به اینکه تمرکز عناصر اصلی شهر در میدان کهنه اصفهان قرار داشت، بافت جدید شهر را به سمت جنوب و در جهت رودخانه زاینده رود گستراند.

نمای میدان نقش جهان از بالای کاخ عالی قاپو، عکاس پرهام کریمی.

عامل پیوند بخش قدیم و جدید شهر بازاری طویل بود که با ایفای نقش محوری به عالی ترین وجهی زمینه ساز این توسعه شد. (شهابی نژاد و دیگران، 1393: 47) میدانی که به عنوان مرکزی برای برآوردن نمودن نیازهای شهری پایتخت یک امپراطوری آن هم با جمعیتی که بر اساس سفرنامه شاردن قریب نیم میلیون سکنه داشت مطرح شود و بتواند عناصر اصلی قدرت آن زمان را در ساختار ملموس به هم پیوسته و در عین حال مستقل و مجزا از یکدیگر نمایان سازد. (شایسته 1383)

میدان نقش جهان به صورت فضایی از پیش طراحی شده با وسعتی در حدود 505 مترطول و 160 متر عرض ساخته شد و در چهار طرف آن چهار بازار شکل گرفت. این میدان دارای پلان هندسی منظم و به صورت مستطیلی است که در راستای شمالی جنوبی کشیدگی دارد. در چهار سوی میدان نقش جهان به ترتیب چهار بنا احداث شده که مشتمل بر کاخ عالی قاپو در غرب به عنوان جایگاه حکمرانی شاه، سردر بازار قیصریه در شمال، مسجد شیخ لطف الله در شرق به عنوان جایگاه مذهبی حکومتی (شیعه) و مسجد جامع عباسی (مسجد شاه یا مسجد امام) در جنوب میدان که جایگاه تبلور قدرت اجتماعی و مردمی بود. این عناصر چهار گانه در ترکیب با بازار که به صورت طاقنماهایی متحدالشکل در دوطبقه اطراف فضای باز میدان شکل گرفته بدنه محصور کننده میدان را شکل می‌دهند. طبقه اول بازار پیرامون میدان شامل مغازه‌های تجاری بودوطبقه دوم آن نیز به صورت ایوانها و اتاق‌های کوچکی برای کار و استراحت بازاریان شکل گرفته بود. (شهابی نژاد و دیگران، 1393: 48)

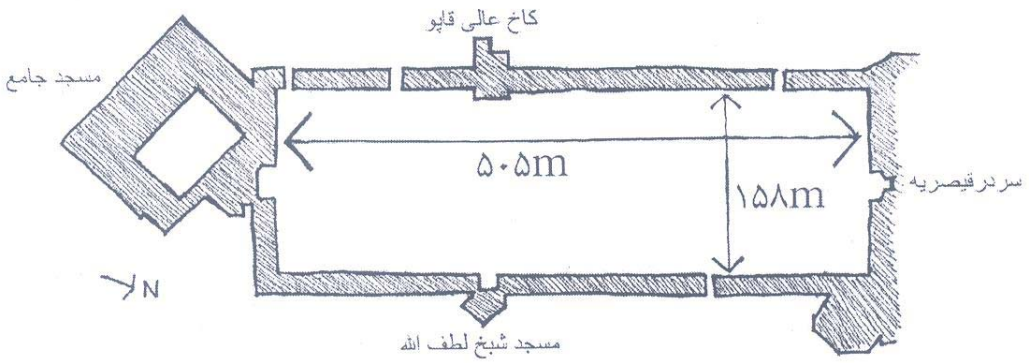

بازی چوگان در مجموعه نقش جهان، عکاس: مجید حجتی برگرفته از سایت اول نیوز

پیترو دلاواله جهانگرد ایتالیایي که میدان را در دوره صفوی دیده است اشاره می‌کند: «مي‌توان از دو محل نام برد که به نظر من نه تنها نظیرآنها در قسطنطنیه نیست بلکه با بهترین آثار مسیحیت برابر وحتي بدون تردید بر آنها مزیت دارند. یکي از این دو محل میدانشاه یا میدان اصلي شهر واقع در جلوي قصرسلطنتي است که طول آن 690 و عرض آن 230 قدم مي‌شود. دور تا دور این میدان را ساختمانهاي مساوي و موزون و زیبا فراگرفته که سلسله آنها در هیچ نقطه قطع نشده است. درها همه بزرگ و

دکانها همسطح خیابان و پر امتعه هستند و بالاي آنها ایوانها و پنجره‌ها و هزاران تزئینات مختلف، منظره زیبایي به وجود آورده است. این حفظ تناسب در معماري و ظرافت کار باعث تجلي بیشتر زیبایي میدان مي‌شود و با وجودي که عمارتهاي میدان ناوونا در رم بلندتر و غني‌تر هستند، اگر جرأت این را داشته باشم باید بگویم میدان شاه را به دلایل مختلفي برآنها ترجیح مي‌دهم. (دلاواله، 1348: 38-37)

میدان نقش جهان در دوره صفوی از لحاظ فعالیتی رونق بسیاری داشته و علاوه بر امور سیاسی و مذهبی که در ابنیه حکومتی ومذهبی پیرامون آن در جریان بود، بازار پیرامون میدان و فضای باز آن محل کسب و کار و تجارت در مقیاس شهر اصفهان وحتی در مقیاس ایران و جهان بودند و افراد مختلف از دستفروشان گرفته تا تاجران بزرگ جهان در آن مشغول به کار و تجارت بودند. علاوه بر این امور فضای باز میدان به عنوان یک فضای عمومی محل انجام بسیاری مراسم و آیینها بود. برای مثال مراسمی همچون رژه های نظامی، بازیهایی چون چوگان، قپقاندازی، همچنین جشنها، اعیاد ملی و مذهبی و حتی مراسم تعزیر و مجازات محکومین نیز در این میدان به وقوع می پیوسته است.

پلان میدان نقش جهان برگرفته از مقاله مقیاس انسانی در میدان نقش جهان

بررسی تاثیرات میدان نقش جهان بر میدان خان یزد

حکومت صفوی با توجه به نوآوری و خلاقیتهای به کار رفته در معماری آن دوران، به ویژه با توجه به ساخت و سازهای وسیع در شهر اصفهان از دیدگاه تاریخ معماری ایران و صاحبنظران این حوزه پایه گذار مکتب اصفهان در حوزه شهرسازی تلقی می-شود. مکتب اصفهان شامل ویژگیهای خاصی است که بارزترین آن «در مجموعه های کالبدی- فضائی به کار گرفته می‌شود، بر این مبنا، هر مجموعه زیستی (شهر و یا روستا) از این پس دارای یک میدان و یا مرکز ثقل خواهد بود. در هر رده‌ای از سلسه مراتب مکانی، اجتماعی و اقتصادی مجموعه و یا کانون زیستی، این میدان دریچه‌ای است که دولت صفوی از آن طریق خود را به جهان پیرامونی می‌نماید. عناصر اصلی حکومتی و دیوانی، مذهبی و اقتصادی و ... در کناره این میدان جای می‌گیرند. این میدان در عین حال مکان تقاطع گذرهای اصلی و عبوری کانون نیز می‌باشد. این مرکز ثقل مکانی است که در آن دولت قاهر صفوی با تسلط تام بر مبنای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی به نظارت بر امور و مراقبت بر اوضاع می‌نشیند. از این پس، معماری نه در حد بناهای منفرد بلکه در حد مجموعه شهری مطرح می‌گردد. معماری شهری و ایجاد فضای شهری هدف اصلی شهرسازی مکتب اصفهان» (حبیبی، 1382: 96-98) و میدان نقش جهان قوی‌ترین و ظریفترین بیان این ترکیب است.

این ترکیب فضایی و کالبدی بافت شهری در همان دوران صفوی در شهرهای دیگر از جمله کرمان مورد بهره برداری قرار گرفت. مجموعه گنجعلخان کرمان دقیقاً بر اساس الگوی مکتب اصفهان و البته با مقیاسی کوچکتر از میدان نقش جهان احداث شده است. «ارسن گنجعلی خان در کرمان در شیوه اصفهانی بین سالهای 1005

تا 1034 ه.ق به فرمان گنجعلی خان فرماندار شاه عباس در کرمان ساخته شد» (پیرنیا، 1387: 329) همچنین این سبک معماری و شهرسازی در ادوار بعدی نیز مورد استفاده قرار گرفت که یکی از مهمترین آنها میدان خان یزد است.

میدان خان یزد دقیقا بر اساس همین الگوی شهرسازی با بهره گیری مناسب از فضای کالبدی میدان و پیرو مکتب اصفهان با الگو قرار دادن میدان نقش جهان در مقیاسی کوچکتر ایجاد شده است. قابل ذکر است، مقیاس کوچکتر این میدان هم ابعاد فضایی (طول و عرض) و هم ابعاد حکومتی را شامل می‌شود زیرا به طور قطع، شهر یزد از لحاظ اهمیت و داشتن وجه حکومتی با شهر اصفهان به عنوان پایتخت سلسله صفوی قابل مقایسه نیست.

برخی از تاثیرات میدان خان از میدان نقش جهان:

- همانطور که از مطالعات و مشاهدات برمیآید میدان نقش جهان و میدان خان ، در اطراف خود بعضی عناصر شهری را گردآورده است.در واقع عملکرد اصلی این میدان به عنوان نقطه تمرکزی برای فعالیت-های اقتصادی اجتماعی مردم است که با در برگرفتن مراکز آموزشی، مذهبی و خدماتی نیز همراه و تقویت شده است. این ترکیب عناصر عمومی شهری، فضاهای نیمه خصوصی و خصوصی که در آن سهیم اند گزینش اصول طراحی و ابعاد فیزیکی خاصی را ایجاب میکند که در صورت به اجرا در آمدن، آن را به محلی چندکاره، برای اجتماع شهروندان، برگزاری مراسم تفریحی، ورزشی، مذهبی و نظامی و نقطه برقراری ارتباط فضایی بین ساختار حکومتی و جامعه شهری تبدیل می‌کند. (ابراهیمی،1388: 113)

- میدان نقش جهان بر اساس یک الگوی از پیش طراحی شده در قسمت جنوبی شهر که پیش از آن کاربری نداشته ایجاد شده و از این رو قدرت مانور معماران و طراحان نامحدود بوده است اما میدان خان یزد در درون بافت تجاری بازار ایجاد شده و محدودیتهای از این لحاظ برای طراحان آن ایجاد کرده است. لذا از لحاظ الگو برداری، این دو میدان را نمی‌توان عین به عین و کاملا مشابه دانست اما نقش کاربردی بناهای موجود و کارکردهای هر کدام، شیوه طراحی و عملکرد میدان درون بافت شهری به خوبی گویای مساله الهام گیری میدان خان از میدان نقش جهان است.
- در ابعاد اقتصادی باید به نقش محوری بازار اصفهان در ساخت میدان نقش جهان اشاره کرد. بازار اصفهان به عنوان یکی از عناصر اصلی شکل دهنده مجموعه نقش جهان و به عنوان نماد اقتصاد سلسله صفوی، حضور خود را در محور اصلی میدان نقش جهان به نمایش گذاشته و با توجه به ماهیت بازار که علاوه بر فعالیت اقتصادی، عملکرد یک فضای حرکتی و دسترسی را دارد؛ به عنوان با اهمیت ترین ورودی میدان در بخش شمالی مورد استفاده قرار می‌گیرد. براین اساس بازار در راستای محور شمالی جنوبی میدان نقش جهان قرار گرفته و نقطه اتصال آن با بدنه میدان به صورت سردری (سردرقیصریه) در وسط ضلع شمالی میدان نمود پیدا کرد. (شهابی نژاد و امین زاده، 1391: 28) اگر چه به دلیل محدودیتها میدان خان تطابق محوری (قرار گرفتن بر اساس محورهای اصلی جغرافیایی) برای سازه‌های موجود در میدان به چشم نمی‌خورد اما دقیقا بر اساس عملکردهای ویژه بازار در شهرهای ایران میدان خان هم از بعد اقتصادی دارای اهمیت ویژه ای بوده و هم از لحاظ فضای

حرکتی و ایجاد دسترسی بین بخش شمالی و جنوبی بازار عملکرد ویژه ای را ارائه می کرده است و از این لحاظ کاملا با عملکرد میدان نقش جهان مطابقت دارد.

همچنین عملکرد ویژه قیصریه میدان خان به عنوان مهمترین مجموعه بازار و وجود یکی از ورودیهای اصلی میدان خان در کنار قیصریه خود گویای الگو پذیری از میدان نقش جهان اصفهان است.

- در اصفهان محوریت سردر قیصریه در ضلع شمالی میدان و وجود مسجد امام در ضلع جنوبی به خوبی حرکت را از میان بازار به سمت مسجد هدایت می‌کند. در میدان خان یزد یکی از محورهای اصلی میدان از گذر مسجد ریگ عبور می‌کند و گنبد و مناره این مسجد به عنوان یکی از عناصر مذهبی به خوبی در میدان خان قابل مشاهده است.

نمای گذر ورودی مسجد ریگ به میدان خان، عکاس حمید افشار

- در میدان خان همان گونه که اشاره شد به علت ابعاد کوچکتر سیاسی شهر یزد نسبت به شهر اصفهان از دارالخلافه و کاخ شاهی اثری نیست اما بانک شاهی به عنوان یک عنصر حکومتی در میان این میدان در مقیاسی بسیار کوچکتر ایفای نقش می‌کند.
- برگزاری مراسم ها و احکام حکومتی در میان هر دو میدان صورت می‌گرفته است. اولئاریوس در سفرنامه خود از اعدام یک ساعت ساز آلمانی به نام «شتادتلر» به فرمان شاه صفی در میدان نقش جهان خبر می‌دهد (اولئاریوس، 1379: 565) کمپفر نیز از اعدام یکی از اعیان اصفهان که مجرم شناخته شده بوده در میدان نقش جهان یاد می‌کند. (کمپفر، 1350: 132) همچنین لطف الله هنرفر از انجام مذاکرات در خصوص اوضاع سیاسی و اجتماعی و نظامی مملکت در فضای باز میدان مانند مذاکرات شاه عباس با سفرای ممالک خارجی از جمله سفیر اسپانیا یعنی دن گارسیا دوسیلوافیگوئروا در شعبان سال 1028 ه.ق خبر می‌دهد. (هنرفر، 1350: 9) میدان خان نیز در دوره ناصرالدین‌شاه میدان اصلي شهر و محل قضاوت و جایگاه داروغه شهر و همچنین محل اعدام و مجازات محکومین بوده است.
- یکی از سنتهای میدان سازی در بافتهای سنتی محصور سازی آنها است. این محصور سازی یا بر اثر طاقنماهای بدون کاربری ایجاد می شود و یا از طریق بازارها پیرامون. در میدان نقش جهان هر دو مورد ذکر شده به کار رفته است. «این بازار در سمتی که رو به میدان دارد به صورت بدنه ای دو طبقه با دو ردیف طاقنما درآمده که دور می‌گردد. طبقه پایینی این بدنه را مغازه های بازار شکل داده اند. طبقه دوم آن خالی از کاربری و صرفا عملکردی شکلی دارد

و بیشتر به منظور تاکید بر محصوریت میدان شکل گرفته است.» (شهابی نژاد و دیگران، 1393: 4) میدان خان نیز دقیقا بر اساس همین سنت در داخل بافت بازار محصور شده است.

- در ابعاد مذهبی وجود مسجد در میدان نقش جهان از بعدی نشانگر حاکمیت سیاسی مذهب تشیع و از بعدی دیگر نشانگر بافتی ویژه در شهرسازی اسلامی است که از ارکان آن قرار گرفتن مسجد جامع و بازار در کنار یکدیگرند. این بعد از ساختار شهرسازی دوران اسلامی در مکتب اصفهان با ایجاد فضای باز وسیعی در کنار این سازه ها و فضای مرتبط چند وجهی با عملکردهای همسو تاکید شده است. در میدان خان اگرچه رنگ حاکمیت سیاسی و مذهبی دیده نمی شود اما عملکرد مساجد در کنار مجموعه بازار و قرار گیری در یک بافت منسجم با مرکز ثقل میدان به خوبی گویای الهام گیری از مکتب اصفهان و میدان نقش جهان است.

نتیجه

بافت شهرهای ایران بر اساس الگوی منسجم و مطابق با نیازها و کارکردهای ویژه یک مجموعه طراحی و اجرا شده است. بر این اساس در طراحی عناصر معماری، گذشته از عملکرد اصلی و ویژه بنا، عملکردهای جانبی دیگری که منطبق با عملکرد اصلی بنا بوده، مورد توجه قرار گرفته و سازه هایی با چند عملکرد و چند وجهی در قالب بافتی منسجم و یکپارچه ایجاد شده است. یکی از شاخص ترین این عناصر میدان در بافت شهرهای ایرانی است که گذشته از آنکه نقطه ثقلی برای شهر و ساماندهی حرکتی و دسترسی شهرهی با تجمع مراکز مذهبی، اقتصادی، حکومتی در کنار خود، محل ویژه ای برای بهره برداری عمومی

فراهم می‌آورد. در دوران صفوی و به ویژه با پایتختی شهر اصفهان و ایجاد بافت شهری جدید در کنار بافت قدیمی شهر، فرصتی برای طراحان شهری به دست آمده تا توانایی خود را در ایجاد این عنصر معماری به منصه ظهور برسانند و با خلق مجموعه ای عظیم و شاهکاری جهانی مانند میدان نقش جهان تاثیر به سزایی در ایجاد و طراحی معماری و بافتهای شهری پس از خود باقی گذارند. یکی از این مجموعه ها که تحت تاثیر میدان نقش جهان ایجاد شده، میدان خان یزد است که در مقیاسی کوچکتر فضایی مناسب در مجموعه بازار یزد به وجود آورده است.

منابع

- ابراهیمی، محمد حسن، میدان فضاهای تعریف نشده شهرهای ایرانی، هویت شهر، سال سوم، شماره 4، 1388
- افشار، ایرج، یادگارهای یزد، انجمن آثار ملی، ج 2، 1354
- اولئاریوس، آدم، سفرنامه اولئاریوس، حسین کرد بچه، ج 2، هیرمند، 1379
- پیرنیا، محمد کریم، معماری ایران، به کوشش غلامحسین معماریان، 1387
- حبیبی، سید محسن، از شار تا شهرستان، دانشگاه تهران، 1382
- حاجی زاده میمندی، مسعود، بازار یزد و بازارچه های پیرامونی آن در دویست سال اخیر، بنیاد ایران شناسی، 1391
- خادم زاده، محمدحسن، مساجد تاریخی شهر یزد، سازمان میراث فرهنگي، صنايع دستي و گردشگري 1384
- دلاواله، پیترو، سفرنامه پیترودلاواله، ترجمه و حواشی: شعاع الدین شفا، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، 1370
- سلطانزاده، حسین، فضاهای شهری در بافتهای تاریخی ایران، دفتر پژوهشهای فرهنگی، 1372

- شهابی نژاد، علی؛ امین زاده، بهناز، منظر ورودی میدان نقش جهان، ارزشها و مساله ها، نشریه هنرهای زیبا، معماری و شهرسازی، دوره 17 شماره یک، بهار 1391.
- شهابی نژاد، علی؛ ابویی، رضا؛ قلعه نویی، محمود؛ مظفر، فرهنگ، مقیاس انسانی در میدان نقش جهان اصفهان، مرمت و معماری ایران، سال چهارم، شماره هشت، پاییز و زمستان 1393
- شهابی نژاد، علی؛ ابویی، رضا؛ قلعه نویی، محمود؛ فضای باز میدان نقش جهان، ارزشها و مساله‌ها، باغ نظر، سال سیزدهم، شماره 44، بهمن 1395
- شفیعی، الهام؛ هاشم نژاد، هاشم؛ یزدانفر، سید عباس؛ بررسی سیر تحول میادین در سه دوره صفوی، قاجار و پهلوی با نگرش‌های تاریخی تکاملی و شکلی سبک اصفهان و تهران (نمونه موردی میدان نقش جهان اصفهان، گنجعلی خان کرمان، سبزه میدان و میدان توپخانه)
- کمپفر، انگلبرت، در دربار شاهنشاه ایران. ترجمه: کیکاووس جهانداری. انتشارات انجمن آثار ملی، 1350
- ملازاده، کاظم؛ محمدی، مریم، مدارس و بناهای مذهبی، سوره مهر 1381، ص 202
- نائيني، محمد جعفر بن محمد حسين، جامع جعفري، به كوشش ايرج افشار، انجمن آثار ملی، 1353
- هنرفر، لطف‌الله، میدان نقش‌جهان اصفهان، هنر و مردم، ش 105، 1350